

İBN ATÂULLAH el-İSKENDERİ

(ابن عطاء الله الإسكندري)

Ebü'l-Abbâs (Ebü'l-Fazl)

Tâcüddîn Ahmed b. Muhammed

b. Abdülkerîm b. Atâillah

eş-Şâzelî el-İskenderî

(ö. 709/1309)

el-Hikemü'l-'Aâtâ'iyye
adlı eseriyle tanınan sûfî.

İskenderiye'de doğdu. Mısır'ın fethinden sonra buraya yerleşen Benî Cüzâm kabilesine mensuptur. Dedesi Abdülkerîm İskenderiye'de tanınmış bir Mâlikî fakihî olup İbn Atâullah'ın *Leâtâ'ifü'l-minen*'deki ifadelerinden anlaşıldığına göre şiddetli bir tasavvuf muhalifî idi. İbn Ferhûn, onun Zemahşerî'nin *el-Mufaşşal* ve *et-Tehzîb* adlı eserlerini ihtisar ettiğini, ikinci esere yedi ciltlik bir şerh yazdığını söyler. İbn Atâullah, Nâsîrüddin İbnü'l-Müneyyir'den fıkıh, Muhyiddin el-Mâzûnî'den nahiv, Şerefeddin Abdülmü'min ed-Dimyâtî'den hadis ve Muhammed b. Mahmûd el-İsfahânî'den felsefe, mantık, kelâm tahsil etti. Fıkıh âlimi olarak tanındığı bu yıllarda tasavvufa karşı iken Şâzeliyye tarikatının piri Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin halifesi Ebü'l-Abbâs el-Mürsî ile tanıştı ve onun sohbetlerine devam etmeye başladı. Muhtemelen şeyhinin izniyle vaaz ve irşad için gittiği Kahire'ye yerleşti. Burada çevresinde, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* müellifi Sübkî'nin babasının da katıldığı geniş bir cemaat oluştu. Aynı yıllarda Mısır'da bulunan İbn Teymiyye ile İbn Atâullah ve müridleri arasında çıkan yoğun tartışmalar İbn Teymiyye'nin hapse atılmasına yol açtı. İbn Atâullah, mürşidi Ebü'l-Abbâs el-Mürsî vefat ettiği zaman (686/1287) Kahire'de bulunuyordu. Hayatının bundan sonraki dönemini Kahire'de geçiren İbn Atâullah 13 Cemâziyelevvel 709'da (19 Ekim 1309) Medrese-i Mansûriyye'de vefat etti ve Karâfe Mezarlığı'na defnedildi.

İbn Atâullah el-İskenderî, Şâzeliyye tarikatının Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî ve halifesi Ebü'l-Abbâs el-Mürsî'den sonra üçüncü büyük şahsiyetidir. *Leâtâ'ifü'l-minen* adlı eserindeki ifadelerden babasının Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî ile görüştüğü anlaşılmaktadır. Kendisinin Şâzelî ile görüşmüş olması tarihen mümkünse de bu konuda kaynaklarda bilgi yoktur.

Daha çok kitleleri derinden etkileyen hitabet tarzı, vaaz ve sohbetleriyle tanınan İbn Atâullah'ın bu özellikleri başta *el-*

Hikemü'l-'Aâtâ'iyye olmak üzere eserlerine de yansımıştır. Eserlerinde ayrıca tasavvufun en derin konularına dair bilgiler bulmak mümkündür. Ancak İbn Atâullah, düşüncelerini ifade ederken vahdet-i vücûdcu sûfîlerin tartışmalara yol açan tesbitlerine temas etmemiş, vahdet-i vücûd ile vahdet-i şühûd arasındaki dengeyi çok dikkatli bir şekilde korumuştur. Riya ve şöhetten uzak ibadet ve tat, tevekkül, teslimiyet, recâ ve ümit onun tasavvufî düşüncesinin temel kavramlarıdır. Sözlere aşk ve cezbenin çöküntüyle değil tefekkürün incelikleriyle yoğrulmuştur. İbn Atâullah'a göre amel ve ibadetler birtakım şekil ve sûretlerden ibaret olup bunların ruhu âbidin kalbinde bulunması gereken ihlâs sırrıdır. Fakr veya iftikar denilen Allah'a muhtaç olma hali üzerinde ısrarla duran İbn Atâullah haşyetle beraber olan ilmi en hayırlı ilim olarak görür. Onun düşüncelerinde Hakîm et-Tirmizî, Sülemî, Hâris el-Muhâsibî, Ebü Tâlib el-Mekkî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî ve Gazzâlî'nin tesiri ni görmek mümkündür.

Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî gibi İbn Atâullah'ın düşünceleri de tasavvufî çevreleri etkilemiştir. Eserleri Kuzey Afrika başta olmak üzere bütün İslâm ülkelerinde bilinmektedir. Elliden fazla sûfinin tercüme ve şerhettiği *el-Hikemü'l-'Aâtâ'iyye*'nin şârihleri arasında hemen her tarikattan sûfî vardır. Çağdaş Mısırlı âlim Ebü'l-Vefâ et-Teftâzânî, onu bütün yönleri ile ele alan bir eser hazırlamıştır (bk. bibl.).

Eserleri. 1. *el-Hikemü'l-'Aâtâ'iyye**. İbn Atâullah'ın, tasavvufun hemen hemen bütün temel konularıyla ilgili görüşlerini yansıtan ve yaklaşık 300 kadar hikmetli sözünden meydana gelen eserin (Beirut 1972) çok sayıda şerhi ve tercümesi bulunmaktadır. 2. *Leâtâ'ifü'l-minen*. Müellifin çeşitli tasavvufî konulardaki görüşlerini açıkladığı geniş bir mukaddime ile Ebü'l-Abbâs el-Mürsî ve Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin hayat ve menkıbelerinin anlatıldığı on bölümden meydana gelmektedir. Şâzeliyye tarikatına dair en eski eser olma niteliğini taşıyan *Leâtâ'ifü'l-minen*'in çeşitli baskıları yapılmıştır (Tunus 1304; Kahire 1322; nşr. Abdülhalîm Mahmûd, Kahire 1974; nşr. Hâlid Abdurrahman el-Ak, Dimaşk 1992). 3. *et-Tenvîr fi ishkâti't-tedbîr*. Tevekkül ve teslimiyet konularının ele alındığı bu eser de muhtelif zamanlarda basılmış olup (Kahire 1281, 1345/1926, 1970) son olarak Mûsâ Mu-

ammed Ali ve Abdülâl Ahmed tarafından inceleme ve notlarla birlikte yayımlanmıştır (Kahire 1973). Eseri Müttakî el-Hindî *Risâle-i Kifâyet-i Ehl-i Yakîn* adıyla Farsça'ya tercüme etmiştir. 4. *Miftâhu'l-felâh ve mişbâhu'l-ervâh*. Zikir, halvet, tevhit ve mârifet gibi konuları ihtiva eden eser Abdülvehhâb eş-Şârânî'nin *Leâtâ'ifü'l-minen* adlı eseriyle birlikte basılmış (Kahire 1331), ayrıca Muhammed Azb tarafından da yayımlanmıştır (Kahire 1933). 5. *Tâcû'l-'arûs el-hâvî li-tehzîbi'n-nüfûs*. İbn Atâullah'ın vaazlarından ve müridlerine tarikat âdâbına dair nasihatlerinden meydana gelen eseri Ebü'l-Vefâ et-Teftâzânî *et-Tuħfe fi't-taşavvuf, en-Nebze fi't-taşavvuf, et-Ta-rîku'l-câdde ilâ neyli's-sa'âde* adlarıyla kaydeder. Eser *et-Tenvîr fi ishkâti't-tedbîr*'in içinde yayımlanmıştır (Kahire 1345). 6. *el-Kaşdû'l-mücerred fi ma'rifeti'l-ismi'l-müfred*. Allah kelimesi, Allah'ın zât, sıfat, esmâ ve ef'âli hakkında kelâmî tarzda yazılmış bir eserdir (Dimaşk 1990). Müellifin Allah'ın ismi konusundaki görüşleri İbn Teymiyye tarafından tenkit edilmiştir. Eseri Maurice Gloton *Traité sur le nom Allâh* adıyla Fransızca'ya çevirmiştir (Paris 1981). 7. *'Unvânü't-tevfîk fi âdâbi't-tarîk*. Ebü Medyen el-Mağribî'nin, "Yaşamının lezzeti dervişlerle sohbettir" anlamındaki beyitle başlayan şiirinin şerhi olup Ahmed er-Rifâfî'nin *el-Burhânü'l-mü'eyyed* adlı eseriyle birlikte basılmıştır (Beirut 1408). 8. *el-Münâcâtü'l-'Aâtâ'iyye*. Tevekkül ve teslimiyet konusunu işleyen otuz altı beyitlik münâcât, Paul Nwyia'nın *el-Hikemü'l-'Aâtâ'iyye* neşrinin sonunda (Beirut 1972, s. 208-229) Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır. 9. *el-Vaşıyye ile'l-iħvân bi'l-İskenderiyye*. İbn Atâullah'ın 694 (1295) yılında Kahire'den İskenderiye'deki müridlerine gönderdiği vasiyetnâmesi *Leâtâ'ifü'l-minen* neşirleri sonunda yayımlanmıştır. Kaynaklar İbn Atâullah'ın şiirlerinden bazı örnekler vermekte, ayrıca altmış iki beyitlik bir kasidesi *Leâtâ'ifü'l-minen*, yirmi iki beyitlik diğer bir kasidesi *et-Tenvîr fi ishkâti't-tedbîr* neşirlerinin sonunda yer almaktadır.

İbn Atâullah el-İskenderî'nin diğer bazı eserleri şunlardır: *Risâle fi'l-kavâ'idü'd-dîniyye*, *Mevâ'iz*, *Hiżbü'n-necât*, *Risâle fi't-taşavvuf*, *Hiżbü'n-nûr ve tamâmü's-sürûr* (Brockelmann, GAL, II, 143-144). *el-Muraşkâ ile'l-Kudsî'l-ebkâ*, *Muhtaşaru Tehzîbi'l-Müdevvene ve Uşûlü muḳaddemâti'l-vuşûl* adlı eserleri ise günümüze ulaşmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Teymiyye, *el-Übûdiyye*, Beyrut 1981, s. 68-69; Sübkî, *Tabakât*, V, 176; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcû'l-müzheb*, II, 43; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 273; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḥâḍara*, I, 2; İbnü'l-Kâdî, *Dürretü'l-ḥicâl*, I, 138; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VI, 19; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, I, 107-108; Nebhânî, *Kerâmâtü'l-evliyâ'*, I, 317; Mahlûf, *Şeceretü'n-nür*, s. 204; Brockelmann, *GAL*, II, 143-144; *Suppl.*, I, 785; II, 145-147; a.mlf., "İbn Atâullah", *ÂA*, V/2, s. 703; Kehhâle, *Mu'cemû'l-mü'ellifin*, II, 121; Cemâleddin eş-Şeyyâl, *A'lâmü'l-İskenderiyye fi'l-âşri'l-İslâmî*, Kahire 1965, s. 213-222; Ebû'l-Vefâ et-Teftâzânî, *İbn 'Atâ'illâh el-İskenderî*, Kahire 1389/1969; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), I, 221-222; V, 20; P. Nwyia, *İbn 'Atâ' Allâh et la naissance de la confrérie Sâ'îlîte*, Beyrouth 1990; Ernst Banerth, "Dhikr et Khalwa d'après İbn 'Atâ' Allah", *MIDEO*, XII (1974), s. 64-90; Mustafa Kara, "Şazeliye Tarikatı ve Üç Büyük Şeyhi", *Haraket*, sy. 24 (186), İstanbul 1981, s. 23-35; Eric Geoffroy, "Entre hagiographie et hagiologie: Les Latâ'if al-minan d'İbn 'Atâ' Allâh (m. 709/1309)", *Asl*, sy. 32 (1998), s. 49-66; G. Makdisi, "İbn 'Atâ' Allâh", *EP* (İng.), III, 722-723; Mî-nâ Hâfîzî, "İbn 'Atâ'illâh", *DMBİ*, IV, 307-312.

MUSTAFA KARA

İBN ATIYYE ed-DİMAŞKÎ

(ابن عطية الدمشقي)

Ebû Muhammed Abdullah
b. Atıyye b. Abdillâh ed-Dimaşki
(ö. 383/993)

Tefsir ve kıraat âlimi.

Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Dimaşk'ta Câbiye Kapısı denilen yerdeki Atıyye Mescidi'nde imamlık yaptığı, Endülüs müfessirlerinden olan diğer İbn Atıyye'den (ö. 541/1147) ayırt edilebilmesi için kendisine İbn Atıyye el-Kâdim denildiği bilinmektedir. Arz ve semâ yoluyla Hasan b. Habîb, Muhammed b. Nadr b. Ahrem ve Ca'fer b. Hamdân en-Nisâbü'rî'den kıraat tahsil etmiş; İbn Cevsâ, Ali b. Abdullah el-Hımsî ve Ebû Ali el-Hadâirî'den hadis rivayet etmiştir. Ali b. Dâvûd ed-Dârânî, Abdullah b. Sevâr el-Anesî ve Turfe el-Harestânî gibi şahsiyetler, kıraat ilminde kendisinden faydalanan ve rivayette bulunanlar arasında yer almaktadır. Hadiste sika olarak değerlendirilen İbn Atıyye'nin âyetlerin tefsirinde istişhâd için ezberinde binlerce beyit bulunduğu rivayet edilmiştir. İbn Atıyye Şevval 383'te (Kasım - Aralık 993) Dimaşk'ta vefat etti.

Kaynaklar İbn Atıyye'nin bir tefsiri olduğunu, Brockelmann, bu eserin Süleymaniye (Âşir Efendi, nr. 35) ve Ahmediyye (Halep) kütüphanelerinde birer nüshasının bulunduğunu zikrediyorsa da Süley-

maniye Kütüphanesi'nin eski katalogunda kaydedilen tefsirin halen mevcut olmadığı görülmekte, Sezgin de Ahmediyye nüshasını bulamadığını belirtmektedir. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ında, Kurtubî'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'ında ve Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *el-Baḥrürü'l-muḥîṭ*'inde İbn Atıyye'nin bu eserinden iktibas edilmiş bölümler bulunduğu ileri sürülmüştür (Sezgin, I, 105). Ancak bu iktibasların yapıldığı tefsirin İbn Atıyye el-Endelüsî'ye ait *el-Muḥarrerü'l-vecîz* mi, yoksa İbn Atıyye ed-Dimaşki'nin burada sözü edilen eseri mi olduğu hususu ayrı bir inceleme konusudur.

BİBLİYOGRAFYA :

Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'* (Altıkulaç), II, 664-665; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm: sene 381-400*, s. 64; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, 433; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 106; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 335; Sezgin, *GAS* (Ar.), I, 104-105; Nüveyhiz, *Mu'cemû'l-müfessirin*, I, 176-177.

BEDRETTİN ÇETİNER

İBN ATIYYE el-ENDELÜSÎ

(ابن عطية الأندلسي)

Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib
b. Abdırrahmân b. Gâlib
el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî
(ö. 541/1147)

Müfessir ve kadî.

481'de (1088) Gırnata'da (Granada) doğdu. Soy, Endülüs'ün fethi için bu ülkeye gelen Arap ordusu sancaktarı Atıyye b. Hâlid b. Haffâf el-Muhâribî'ye dayanır. Atıyye'nin dedelerinin Rebîa veya daha kuvvetli bir ihtimalle Mudar kabilesine mensup olduğu kaydedilmektedir; nitekim İbn Atıyye de dedelerinin Mudarî olduğunu söyler (*Fihrisü İbn 'Atıyye*, s. 60). Kendisine kadar bu aileden pek çok âlim ve idareci yetişmiştir; babası Gâlib b. Abdurrahman Endülüs'te dönemin önde gelen muhaddis ve fakihlerindedir (Feth b. Hâkân el-Kaysî, III, 636-640).

İbn Atıyye'nin yaşadığı dönemde Kurtuba (Cordoba), Mürsiye (Murcia) ve İşbiliye (Sevilla) gibi Gırnata da medreselerin çokça bulunduğu bir şehirdi. Burada bir medresesi bulunan babasından ve diğer âlimlerden öğrenim görmeye başlayan İbn Atıyye, daha on iki-on üç yaşlarında iken birçok hocadan çeşitli ilimlere dair icâzetler aldı. Kurtuba, İşbiliye, Mürsiye, Belensiye (Valencia) ve Ceyyân (Jean) gibi şehirlere giderek buralardaki hocalardan ders gördü ve çeşitli kitaplara ait icâzetler aldı; gidemediği yerlerdeki birçok âlimden

de kitâbet yoluyla icâzetler elde etti. Onun Endülüs dışına çıkmadığı konusunda ittifak olmasına rağmen Ömer Rızâ Kehhâle'nin doğuya seyahat ettiğini söylemesi (*Mu'cemû'l-mü'ellifin*, V, 93) babasıyla onu karıştırmaktan kaynaklanmış olmalıdır; nitekim babasının tahsil için Kuzey Afrika, Mısır, Şam ve Hicaz'a seyahatte bulunduğu bilinmektedir (*Fihrisü İbn 'Atıyye*, s. 60-63; Abdülvehhâb Abdülvehhâb Fâйд, s. 53-54).

İbn Atıyye tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, kelâm, dil ve tarih alanlarındaki öğrenim hayatı hakkında bilgi verdiği *el-Fihrist* adlı eserinde otuz hocasından söz eder. Bunlar arasında babası Gâlib, Ebû Ali el-Gassânî, Ebû Ali es-Sadeî, Ebû'l-Hasan İbnü'l-Bâziş, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Attâb el-Kurtubî, Ebû Bahr Süfyân b. Âsî el-Esedî ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Tağlibî kendilerinden en fazla istifade ettiği hocalarıdır. İbn Atıyye aynı yerde babasından okuduğu eserlerin adını da kaydeder (*Fihrisü İbn 'Atıyye*, s. 63-77). Daha sonra ders vermeye başlayan İbn Atıyye'den çok sayıda talebe faydalanmıştır. İbn Hayr el-İşbîlî, İbn Medâ, Ebû Bekir İbn Tu-feyl (*Hay b. Yakzân*'ın müellifi), İbn Kurkûl, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed el-Ensârî el-Endelüsî, Ebû Bekir İbn Ebû Cemre bunlardan bazılarıdır (talebeleri için bk. *Fihrisü İbn 'Atıyye*, neşredenerin girişi, s. 15-19; Abdülvehhâb Abdülvehhâb Fâйд, s. 88-91).

İbn Atıyye Murâbitlar döneminde yaşamıştır. Murâbitlar'ın başlangıçta Benî Atıyye ailesine iyi gözle bakmadığı, hatta İbn Atıyye'nin babasını bir süre sürgüne gönderdikleri rivayet edilir. Ancak daha sonra ailenin Murâbitlar'la ilişkileri düzelmiş, İbn Atıyye de hristiyanlarla yapılan birçok savaşa, bu arada 503 (1109) yılında Talabîre (Talavera) Savaşı'na katılmış, 511'de (1117) Sarakusta'nın (Zaragoza) savunmasında bulunmuştur. İbn Atıyye Murâbit melikleriyle görüşmeler yapıyor, savaşların durumu ve düşmanlara karşı takip edilmesi gereken stratejilerle ilgili raporlar veriyor, hristiyanlar tarafından istilâ edilen yerleri almaları konusunda teşvik ve uyarılarda bulunuyordu. Uzun süre savaş ortamında bulunmasının tefsir çalışmasını etkilediği, cihad âyetlerini tefsir ederken görüşlerini daha gerçekçi bir zemine oturttuğu görülmektedir (a.g.e., s. 71-72).

529 yılı Muharreminde (Kasım 1134) Meriye (Almeria) kadılığına tayin edilen İbn Atıyye burada on iki yılı aşkın bir süre gö-